

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏNQİDİ REALİZM EPOXASI HAQQINDA İSA HƏBİBBƏYLİNİN ELMİ-NƏZƏRİ FİKİRLƏRİ

İ.Həbibbəylinin M.F.Axundzadənin irsinə, “nazimi-ustad” məsələsinə müasir ədəbiyyatşünas baxışları

Gülxani PƏNAH

(Əvvəli ötən sayımızda)

M.F.Axundzadə 25 yaşında fars dilində “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nı yazmış, sonra rus dilinə sətri tərcümə etmiş, Bestujev-Marlinski bu tərcüməni bədiiləşdirmiş, çar Rusiyası, həm də sovet dövründə çap edilmişdi. Puşkinin ölümü haqqında M.F.Axundzadənin bu poemanı yazmasında M.Y.Lermontovun «Şairin ölümü» şerinin təsiri olduğu məlumdur. İ.Həbibbəyli 1837-ci ildə 25 yaşında ikən “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nı yazan və rus dilində “Moskovskiy nablyudatel” jurnalında çap etdirən M.F.Axundzadənin “dahi şairin faciəli ölümündə çarın əli olduğu üçün susmağa məcbur olmuş rus şairlərini” xəcalətdən qurtardığını, “Rusiya ədiblərinin vətəndaşlıq vəzifəsini” yerinə yetirdiyini söyləyir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Sovet dövründə Puşkinin ölümünün 100 illiyi ilə bağlı poemanı dövlətin verdiyi sərəncama əsasən Mikayıl Müşfiq, Böyükağa Qasımsadə, Məmmədəğa Sultanov və Cəfər Xəndan Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi. İ.Həbibbəylinin ədəbiyyatşünas alim kimi onun poeziyasına dair dəyərli fikirləri M.F.Axundzadə ilə bağlı tədqiqatları zənginləşdirmiş olur.

M.F.Axundzadənin «Aldanmış kəvakib» povestini görkəmli ədəbiyyatşünas Mir Cəlal «satirik əsər» adlandırdı, Axundzadə satirasının «teoretik-fəlsəfi» köklərinin çox «dərin» olduğunu söyləyirdi. Mir Cəlalın fikrincə, «bu satira müəllifin zalımlara, şahlara və feodalizm münasibətlərinə nifrətinin ifadəsidir. Bu nifrət Axundovda xalqa və zəhmətkeşlərə, elmə və mədəniyyətə olan səmimi məhəbbət qədər böyük və ölməzdir» (2, s.120).

İ.Həbibbəyli «Aldanmış kəvakib» povesti ilə “Azərbaycan realist bədii nəsrinin əsasını” qoyan M.F.Axundzadənin “Yusif Sərracın timsalında xalq hakimiyyəti ideyasını ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatına” gətirdiyini, yeganə nəsr əsəri olan “Aldanmış kəvakib” povestində də “aldadılmış cəmiyyətin faciəsini” yazmış, qurtuluş yolunu yalançı münəccimlərin cazibəsindən qurtarıb, islahatlar yolu ilə xalqa əsaslanan yeni bir cəmiyyətin qurulmasında görmüş olduğunu açıqlayır.

Antik dövrün, Avropanın böyük filosoflarının, XVIII əsr Fransız materialistlərinin dünyagörüşlərinə dərinləndirən bələd olan M.F.Axundzadə böyük dramaturq, nasir, həm də materialist filosof kimi tanınır. Fəlsəfi mövzuda «Kəmalüddövlə məktubları»,

1868-ci ildə «İngiltərə filosofu Yuma cavab» adlı farsca da yazdığı fəlsəfi əsəri, 1876-cı ildə Cəlaləddin Rumi haqqında risalesində ateist-materialist fikirlərini söyləyir. Onun «dünya bir vəhdətdir, əzəli və əbədidir. O bizim iradəmizdən və ümumiyyətlə, heç bir iradədən asılı olmayaraq vardır və olacaqdır» nəzəriyyəsi məlumdur. İ.Həbibbəyli “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatındakı mübariz ideyalara görə onun Şərq mütəfəkkirlərindən çox-xox irəli getdiyini, “hətta bir çox cəhətdən öz zamanəsinin Qərb filosoflarını da” ötür keçdiyini söyləyir. “Kəmalüddövlə məktubları”ndakı ideyalara Azərbaycan cəmiyyətinin həmin əsərin yaranmasından uzun müddət sonra gəlib çatdığını bildirən İ.Həbibbəyli Məmməd Cəfər Cəfərovun fikirlərindəki (“Mirzə Fətəli yaradıcılığı bizim ondan sonrakı ədəbiyyatımızın manifestidir... Ədiblərimiz Mirzə Fətəlinin fəlsəfi məktublarından yaranmışdır”- M.C.C.) həqiqəti təsdiqləyir.

M.F.Axundzadənin əlifba islahatı, yeni əlifba uğrunda mübarizəsi, bu yolda ömrünün sonuna kimi mübarizə aparan maarifçi şəxsiyyətin fəaliyyəti həmişə ədəbiyyatşünas, dilçi alimlərimizin diqqətində olub: «Əvvəlcə ərəb əlifbasının nöqtəsiz hərflərlə yeni şəklini tərtib edir. Sonra bunun da yaramadığını hiss edərək tamamilə latın hərflərindən düzəlmiş soldan-sağa yazılan yeni bir əlifba düzəldir. Bu əlifbanın həyata keçirilməsi üçün M. F. Axundov Türkiyə və İrana gedir. Şərq aləmində onun əlifbası feodal və ruhanilər tərəfindən rədd edilir. Axundov islam dini, quran əlifbası düşməni adlandırır mətbuatda ona hücumlar edirlər. Böyük mütəfəkkir isə məqsəddən çəkinmir. Əlifba haqqında farsca şeir yazır, şahlara, sultanlara dəfərlə ərizələr verir. Heç bir nəticə əldə etmədiyindən, yazır ki, «xülasə, məqsədimə çatmadım» (Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri. 3 cild. Bakı. Çapaşoğlu nəşriyyatı. 2010. I cild. s.119).

İ.Həbibbəyli Mirzə Fətəli Axundzadənin əlifba islahatlarına dair məqsədyönlü fəaliyyətinə, xalqının savadlanması naminə əlifbanın sadələşdirilməsinin böyük əhəmiyyətini gördüyünə, bu məqsədə çatmaq üçün çəkdiyi böyük zəhmətə diqqəti cəkir. Onun uzun müddət “ərəb əlifbasını sadələşdirmək”, daha sonra isə soldan sağa yazılan bir əlifbaya, yeni latına keçmək uğrunda apardığı mübarizəni, hazırladığı layihələrin böyük əhəmiyyətini təqdir edir.

M.F.Axundzadənin Qafqaz Canişinliyində Şərq dilləri üzrə baş dəf-tərxanada tərcüməçi vəzifəsində çalışması, gizirlikdən polkovnik rütbəsinədək böyük və məsuliyyətli yol keçməsi, səriştəli tərcüməçi, bacarıqlı diplomat kimi dəyərləndirilməsi, Rusiyanın, Türkiyə və İran dövlətləri ilə apardığı bir çox diplomatik danışıqlarda yaxından iştirak etməsi, Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin ilk azərbaycanlı üzvü kimi də mühüm işlər görməsi açıqlanır. Qafqaz canişinliyində qazandığı mövqedən istifadə edən böyük ədibin daim xalqının maariflənməsinə, mədəni tərəqqisinə köməklik göstərdiyini, Qori Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin açılması zərurətini canişin rəhbərliyinə əsaslı şəkildə çatdırıb bilən polkovnik Mirzə Fətəli Axundzadənin həmçinin Bakıda “Əkinçi” qəzetinin nəşrini də müdafiə etdiyi qeyd edilir.

İ.Həbibbəyli onun “Vəkili-milləti-naməlum” imzası ilə “Əkinçi” nəşrinə yazılarında xalqın problemləri vətən-

daşlıq cəsarəti ilə əks etdirməsi, satirik şair Qasımbəy Zakirin Sibirə sürgün edilməsi haqqında Qafqaz Canişinliyi dairə məhkəməsinin çıxardığı hökmü dəyişdirməyə nail olması kimi xidmətlərini diqqətə çatdırır.

Dramaturq, nasir, şair, nəzəriyyəçi, ictimai xadim M.F.Axundzadənin həyatının nisgilli məqamlarını araşdıran İ.Həbibbəyli bəzi mənbələrə görə onu Tiflis vəğzalından çağırılmış dörd nəfər hambalın çiyinlərində şəhərin kənarındakı müsəlman qəbiristanlığında torpağa tapşırıldığını ürək ağrısıyla yazır. Cəlil Məmmədquluzadənin mərhumu canışı-

nin dörd nəfər kazak əfradı aparıb torpağa tapşırıldığını yazdığını qeyd edir.

Ölümündən sonra da uzun müddət öz layiqli qiymətini ala bilməyən Mirzə Fətəli Axundzadənin 1911-ci ildə Azərbaycan ziyalıları anadan olmasının 100 illiyini qeyd etdiyini, yubiley yığıncağında məruzə ilə çıxış etmiş görkəmli ədəbiyyatşünas Fürudin bəy Köçərlinin sözlərini (“...Biz möhtərəm və bimisli ədibimiz haqqında heç bir yaxşılıq etməmişik və bu anacan mərhumun qədir və qiymətini bilməmişik. Bizi əfv qıl! Bundan sonra bacardığımız xidməti haqqında müzayiqə etmərik”) o zamankı acı bir gerçəkliyin “içdən gələn etirafı” kimi qəbul edir.

Bu böyük və şərəfli vəzifənin çox sonralar layiqincə yerinə yetirildiyini, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, irsinin öyrənilməsi və təbliği, əsərlərinin nəşri və tamaşaya qoyulması sahəsində mühüm tədbirlərə imza atdığını, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 13 aprel 2010-cu il tarixli Sərəncamını “böyük ədib və ictimai xadimin tarixi xidmətlərinə dövlət səviyyəsində verilən yüksək qiymətin parlaq ifadəsi” kimi qiymətləndirir: “Mühüm ictimai-siyasi və tarixi əhəmiyyətə malik olan bu sərəncam, eyni zamanda, yeni dövrdə böyük Mirzə Fətəli Axundzadənin irsindən və xidmətlərindən faydalanmaqla ölkəmizdə azərbaycançılıq məfkurəsini, milli dövlətçilik təfəkkürünü, milli ədəbi düşüncəni, fəal vətəndaşlıq mövqeyini daha da inkişaf etdirmək kimi ali məqsədlərə çatmaq üçün geniş imkanlar açır. Vaxtilə özünün arzu etdiyi kimi əsərlərinin üç cildə latın grafikasına əsasən nəşri müstəqil Azərbaycan dövlətinin oxuculara ərməğanıdır”.

* * *

Azərbaycanda ədəbi-nəzəri fikrin tarixi məsələsinə toxunan İ.Həbibbəyli bunun qədim olması məsələsinə toxunmaqla yanaşı bu fikirdədir ki, “ədəbi

tənqid elm səviyyəsində Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlanır”.

Azərbaycan “peşəkar ədəbi tənqidinin də banisi” kimi qiymətləndirdiyi M.F.Axundzadənin ədəbi tənqid estetikasının əsas prinsiplərini müasirlik, məzmun gözəlliyi və bədilik təşkil etdiyini, onun ədəbi-tənqidi baxışlarının əsas istinad nöqtəsi “bədi ədəbiyyatın özü”, ölçü vahidi, qiymətləndirmə meyarı isə “müasir dövrün tələbələri ilə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin qanunauyğunluqlarını da nəzərə alması” olduğu fikrini irəli sürür: “Məzmunla formanın vəhdəti haqqındakı mükəmməl təlimi göstərir ki, M.F.Axundzadə həm də kamil bir ədəbiyyat nəzəriyyəçisidir. Füzuli haqqındakı mübahisə doğuran fikirlərinə nəzərə almasaq, təxminən XIX əsrin 60-cı illərində yazılmış “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsi XXI əsrin indiki səviyyəsində də müasir şeir nəzəriyyəsinin elmi təlimi kimi qəbul oluna bilər”.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının üç növündən biri olan ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı apardığı təhlil və tədqiqatlara əsasən İ.Həbibbəyli haqlı olaraq bildirir ki, qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi istiqamətində yazılmış elmi əsərlər Azərbaycan dilində olmadığından və əsasən şeirşünaslıq məsələlərindən bəhs etdiyi üçün birtərəflidir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatındakı şairlərin ədəbi-nəzəri görüşlərini ifadə edən fikirləri isə ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından “elmi xarakterə malik olmayıb, sənətkar təxəyyülünün” məhsulu bilir. Bu baxımdan ədəbiyyat nəzəriyyəsinə araşdırmalara və müşahidələrə əsaslanaraq Mirzə Fətəli Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin əsaslarını yaratdığını söyləyir.

Ədəbi-nəzəri fikirlərini özündə əks etdirən məqalələrində ədəbiyyatın vəzifələrindən bəhs etdiyi üçün Mirzə Fətəli Axundzadəni “tənqidi fikrin daşıyıcısı” kimi daha qabarıq gördüyünü qeyd edən alim, həm də “Kritika. Yüksək İranın “Millət” qəzetinin münşisinə”, «Tənqid risalesi», “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” kimi məqalələrinin adlarındakı “kritika” - tənqid sözü də onun haqqında ilk növbədə tənqidçi təəssüratı yaratdığını, məqalələrinin bir çoxunun “mübahisə” (“Molla Ələkbər mübahisə”), “cavab”, “fehrist” - məlumatlandırma (“Fehrist-kitab”, “Həkim - ingilis Yuma cavab”) formasında düşünülmesi də Mirzə Fətəli Axundzadədən tənqidçi kimi bəhs etməyə əsas verdiyini söyləyir. Onun məqalələrinin ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdıran alim bu fikirdədir ki, bunlar ilk növbədə ədəbi tənqidin tələblərinə uyğun gəlir. İ.Həbibbəylinin fikrincə, Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycanda professional ədəbi tənqidin banisidir. O, nəinki Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsasını qoymuş, “kritika” - tənqid sözünü də ədəbiyyatşünaslıq elminə gətirmişdir. Böyük mütəfəkkirin ədəbi tənqid haqqında XIX əsrdə ifadə etdiyi fikirlər həmişəlik məqbul görünən elmi qənaətlər kimi qəbul edilə bilər. M.F.Axundzadənin bir əsr yarım əvvəl söylədiyi aşağıdakı mülahizələrin indi də “ədəbi tənqidin mahiyyətini və vəzifələrini obyektiv və ümumiləşmiş şəkildə əsaslandırın sistemli nəzəri təlim kimi” səsləndiyini yazır. M.F.Axundzadənin fikirlərinə istinad edir: “Məlum edirəm ki, bu qayda (ədəbi tənqid - İ.H.) Avropada məlumdur və onun böyük faydaları vardır.

(Davamı var)